

ELS PROBLEMES DE CONSERVACIÓ DELS HUSŪN VALENCIANS: EL CAS PARTICULAR DEL HISN BAYR N (GANDIA)¹

Miquel Sánchez i Signes

RESUM: la conservació dels castells valencians és un dels grans reptes que se'ns presenten pel que fa a una part del nostre patrimoni medieval rural. Sofreixen no només els segles de supervivència, sinó també l'esdevenir històric i les tècniques i materials amb què foren bastits. Pretenem fer ací un breu repàs d'aquests entrebancs a la conservació, prenent com a exemple la fortalesa de Bairén, a Gandia (La Safor)

PARAULES CLAU: castells, arquitectura, conservació, Bairén, Gandia

1. Introducció

La conservació dels castells valencians, sobretot d'aquells que ja es trobaven presents al territori quan es produí la conquesta feudal del segle XIII, representa un problema greu. L'abandonament físic, afegit a l'abandonament institucional que aquests edificis sofreixen, i la peculiaritat de les tècniques constructives emprades per a bastir-los, fan que en l'actualitat es troben en un estat de conservació lamentable. Molt més encara si ens referim als castells andalusins allunyats de les zones urbanes (*hus n* rurals), emplaçats en indrets moltes vegades d'accés difícil i lluny dels nuclis habitats actuals. El cas del *hisn Bayr n*, o castell de Bairén –també conegut popularment com castell de Sant Joan, ens sembla paradigmàtic d'aquesta situació: després d'un intent de revitalització del conjunt castral que semblava que anava a tornar-li de nou tota l'esplendor, l'estat és, ara per ara, pitjor que el de cap

¹ Volem agrair la col·laboració de l'arqueòleg municipal de Gandia, Joan Cardona Escrivà, que ens permeté omplir els buits d'aquesta història, i la del doctor Josep Torró, de la Universitat de València, per les puntualitzacions tan interessants que ens ha fet.

altre temps. El castell de Bairén s'ha alçat imponent durant segles al cim del turó del mateix nom, però ha estat a l'última centúria que hem vist que el deteriorament ha sigut màxim. Avui, la fortalesa continua encara el procés imparable de degradació, com centenars més perquè, si d'alguna cosa no manquem al País Valencià, això és de castells. Sobretot de castells enrunats.

Imatge del castell de Bairén als anys 30, vist des de l'albacar, a l'oest
(FONTAVELLA, 1952)

El castell de Bairén es troba situat als afores del nucli de Gandia, en el terme municipal, a uns quatre quilòmetres al nord aproximadament, i s'hi arriba pel camí rural de la Banyosa. S'ubica a l'extrem més oriental del massís del Mondúver, sobre una muntanyola anomenada també de Sant Joan, de 106 metres de cota màxima sobre el nivell de la mar, amb vessants de pendents suaus, encara que el vessant NE és més abrupte. A la cartografia pot trobar-se en el full 796-I escala 1:25.000, amb les coordenades 744033, 3420417 (fus 30S). A l'oest del pujol resten les muntanyes del massís del Mondúver, la serra de la Falconera i el molló de la Creu, que protegeix el territori a les espatles. Als peus s'hi estén la marjal.

2. El qal'at Bayr n en el marc dels hus n valencians

*Cosa extraordinària, la fortalesa de Bayr n (qal'at Bayr n)
que havia plantat cara a les ventades
en segles passats.
Ara sotmesa i humiliada, mitjançant tres vots,*

*per un senyor; ha estat precipitada des
de dalt de les muralles.
S'ha rebaixat, ella que estava apuntalada
damunt un alt cim, i a pesar del
recinte, cèlebre durant tant de temps.*¹

Fou la revolta de la fortalesa de Bairén contra Ab Yahya Ab Bark, fill del *sayyid* Ab Zayd, l'any 1225 i la rendició i el sotmetiment que en seguiren el que inspirà aquests versos laudatoris del poeta andalusí Ibn al-Abb r. En aquells moments del segle XIII, previs a la conquesta del tirà de Barcelona, el castell de Bairén ja era un vell conegut a les fonts andalusines: per al segle XI ens faciliten notícies Ab 'l-Walida al-Himyar (*Kit b ar-rawd al-mi' r*), que ens parla de Bairén com un dels *ħus n* d'al-Andalus entre uns altres del *balad Balansiya*; tenim, doncs, que el castell de Bairén, o almenys la fortificació primitiva nascuda de la voluntat de Còrdova d'assegurar el territori i les costes després de la rendició dels pobladors berbers i, per què no, també indígenes islamitzats o en procés d'aculturació, es remunta com a mínim al segle XI, abans de la formació dels primers *muluk al-tawaif* (regnes de taifa). Per al segle XII comptem amb els testimonis d'Ab Abdallah Yaqt (*Kit b mu am al-buldan*), que defineix Bairén com una *qarya* de les *qurà* de *Daniya* –el territori de Dénia abastava aleshores un territori molt més ample del que avui coneixem, els límits del qual, no obstant això, són encara incerts i canviants al llarg dels anys; Ab Bahr Safw n ibn Idr, s al-Tu bi, poeta, escriptor i orador murcià, ens fa una descripció del seu viatge de Múrcia a València, del qual ens interessa l'etapa de Dénia a Bairén; però, sens dubte, la més important de totes les fonts d'aquesta centúria és l'*Uns al-muha wa rawd al-fura* d'Ab 'Abdallah Muħammad al-Idris , un itinerari en etapes en què es nomenen els llocs principals d'habitatge i les fortaleses dels diferents climes, i en què apareix Bairén com a *ħišn* en el sentit de castell. Al segle XIII apareixen notícies sobre Bairén a la cosmografia d'al-Dimašq , a la descripció peninsular d'al-Waṭw t, a l'*al-Mugrib f ħul al-Magrib* de Ibn Sa' d al-Magrib –que subratlla la independència relativa aleshores dels estats de Xàtiva i Dénia i inclou Bairén dins d'aquest últim– i a dues obres d'Ab 'Abdallah Muħammad ibn 'Abdallah ibn Aħmad ibn Ab Bakr al-Quda , més conegut com Ibn al-Abb r: la *Takmila f kit b as-Sil* i el *Rawd al-mi't r*. Encara al segle XIV tenim una notícia tardana arrellegada per Ab 'l-Fid ', molt semblant al que diu Ibn Sa' d. Podem extraure de tot aquest aplec de notícies una continuïtat ocupacional del castell al llarg de, almenys, tres segles en què les refaccions i ampliacions van ser, de segur, constants.

Les notícies cristianes no es queden enrere: la primera vegada que trobem Bairén en una font llatina és a la *Historia Roderici Campidocti*, escrita al segle XII, i que tradueix Ramón Menéndez Pidal (1947: 529):

¹ Fragment de poema d'Ibn al-Abb r extret de Casa d'Oficis Castell de Bairén (1996: 31-32).

“Pensando volver a Valencia, el Cid escogió el camino más largo para evitar las angosturas de Játiva, donde quedaba el ejército enemigo. Guió, pues, hacia el mar y asentó su campo, con el del rey Pedro, frente a las alturas de Bairén.”

El passatge de la crònica relata la batalla entre els homes del de Vivar i l'aliat el rei Pere I d'Aragó contra els almoràvits molt a prop del lloc que és anomenat *Beyrem*. Fins un segle després no tornarem a veure'l en una font cristiana, i serà ja al *Llibre del Repartiment* i al *Llibre dels fets* del rei Jaume I, en què es relata la rendició de la fortalesa i apareix la referència d'una *ràpita* encara enigmàtica que podríem posar en relació amb un *riba* –però aquest és un tema que encara s'haurà d'aclarir més bé. Al segle XIV trobem referències a la crònica de Ramon Muntaner i, sobretot, a la cada vegada ja més voluminosa documentació. D'aquesta centúria és força interessant el document de Jaume II en què es mana repoblar el *raval* de Bairén, el qual considerem que es trobaria, si no tot almenys sí una bona part, al recinte oriental i nord-oriental de la fortalesa, el mateix lloc on podria haver-se situat la *bestida de Beyrén* (TORRÓ, 2001: 455), una dualitat explicada en base al fracàs relatiu de la pobla nova. Les últimes referències al poblament del castell corresponen a la dècada de 1380 (CANET, inèdit), i les últimes notícies de l'ocupació de la part alta de la fortalesa al segle XVIII, quan es suprimeix el culte a sant Joan a l'ermita que s'hi construí al segle XV, i es retira l'ermità que s'encarregava de la cura d'aquest culte així com de la vigilància de la costa contra els pirates. Des d'eixe moment, el castell roman del tot abandonat.

Plànol topogràfic de la fortalesa de Bairén (BAZZANA, 2002)

La trajectòria tan llarga d'aquest castell fa que ens resulte força complicat distingir entre les parts més antigues i les més modernes, més encara mancant molta informació que haurà d'arribar de mà de l'arqueologia i d'uns estudis ben acurats sobre l'arquitectura del nucli castral. Però, a més a més, ens trobem amb un entrebanc afegit, i és que actualment el que pot observar-se de Bairén és escàs: l'abandonament de dos segles, les inclemències meteorològiques i els sismes, afegits a la tècnica constructiva de totes les estructures, han degradat, ara per ara sense remei aparent, les distintes parts del conjunt arqueològic. Malgrat tot, encara són recognoscibles tres parts que poden fer-se extensives a l'estudi d'uns altres castells de tradició andalusina:

—**alcassaba**: és la part alta de tot castell, la fortalesa dita pròpiament en què hi ha les estructures d'administració, habitatge o qualsevulla altres, depenent del paper que jugue el castell sobre el territori. Normalment, l'alcassaba és al bell mig del conjunt, però unes altres vegades pot aparèixer desplaçada cap a un angle, com ocorre a Bairén. A les alcassabes és complicat trobar restes andalusines, car és ací on els feudals alcen estructures noves adaptades a les necessitats pròpies, distintes de les dels sarraïns. De vegades, l'alcassaba s'assimila a la cel·lèquia, encara que els dos termes fan referència a elements distints d'una fortalesa medieval.

—**albacar**: aquest recinte és polèmic, pel fet que no sempre hauria d'acomplir la funció de refugi ni de la població ni dels ramats —almenys pel que fa a abans del segle XIII, quan els canvis de funcionalitat dels recintes castrals, encara discutits, semblen bastant evidents, comptant que les *qurà* —alqueries, encara que no és el terme correcte— solien tenir, moltes vegades, defenses pròpies. Malgrat tot, semblen ser espais buïts, sense estructures més enllà d'un aljub i poc més, encara que algunes excavacions arqueològiques d'aquests àmbits ens han aportat sorpreses, i ha fet desestimar en alguns casos eixa idea dels indrets erms. L'albacar de Bairén compta amb algun mur, una torre anomenada *albarrana* i un perímetre torrejat, tot molt deteriorat.

—**vila**: segons la classificació clàssica de Bazzana, aquest terme es refereix al recinte tancat dels vessants oriental i nord-oriental en el cas de Bairén, que també apareix a uns altres indrets castrals com Uixó o Alfàndec. Tots ells presenten dificultats interpretatives, molt més en el cas de Bairén, i també en el d'Alfàndec, en què manquen tant estudis detallats sobre les restes com les campanyes pertinents d'excavació arqueològica, seguides d'una consolidació de les restes que n'evite el deteriorament imparable.

No obstant aquestes tres parts que resten encara en peu al castell de Bairén, hem de fer notar eixa trajectòria llarga a què hem fet referència. El turó de Bairén ha tingut presència humana des de temps prehistòrics com ho testimonia l'anomenada cova de Bairén, al peu del tossal. L'edat del bronze valencià ha deixat poques restes, poc divulgades a més a més, sobretot si les comparem amb les que tenim de l'època ibèrica, de la qual ens resten fragments de mur o muralla d'un poblat desaparegut, a

més d'una quantitat enorme de fragments ceràmics molt característics del moment. L'ocupació romana, mal coneguda, es fa palesa mitjançant les restes de material constructiu, com les *tegulae*, així com les ocupacions de transició pertanyents a la baixa antiguitat i els començaments de l'alta edat mitjana, que no podem anomenar amb seguretat visigòtiques. Dels primers assentaments després de la conquesta islàmica tenim diverses restes ceràmiques, així com dels segles moderns i contemporanis, fins arribar al present. Cal, doncs, no limitar la visió del turó de Bairén a les construccions medievals visibles, ja que hi ha tota una història encara soterrada per baix.

3. La construcció dels *hus n* andalusins

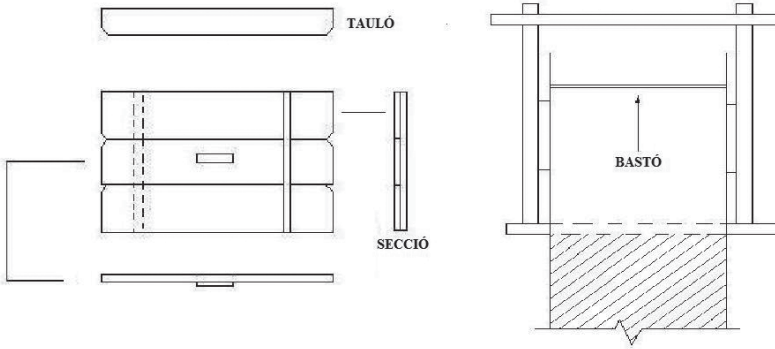
Els castells andalusins poc tenen a veure amb la idea que hom té dels castells feudals europeus típics de les pel·lícules o de les imatges de caire romàntic o gòtic. Es tracta d'una tipologia castral bastant distinta, sobretot a causa de la modalitat de la construcció i de la disparitat de funcions perquè foren aixecats. També amb bastant normalitat es relaciona els castells andalusins amb la funció de refugi per a la població de les *qurà* dels voltants, un fet que, si almenys no és del tot mentida, tampoc no ho és del tot cert: la de refugi no és l'única funció que acomplien aquests edificis, encara que en certs moments sí que podrien haver servit a la gent per refugiar-se, sobretot a partir de finals del segle XII i el segle XIII prefeudal, quan la situació és ja del tot inestable al Xarq al-Andalus.

3. 1. La construcció amb tàpia

La tècnica bàsica per a la construcció d'aquests complexos castrals és la de la tapiera, seguida molt de prop per la tècnica de la maçoneria, emprades totes dues per a bastir tant els llenços de muralla com les torres, les dependències i qualsevulla altra edificació. La tècnica de la tapiera és senzilla i barata relativament, i encareix el preu de l'obra el tipus i quantitat de materials (no la mà d'obra), sobretot la calç. A les edificacions andalusines trobarem, bàsicament, per a fer les tàpies, calç, pedra, grava, sorra, terra i aigua que, encofrades, permeten bastir murs resistents que, fins i tot sense una cura constant, poden arribar a romandre en peu durant segles, com ocorre amb les construccions, per exemple, del vessant oriental de Bairén. Aquesta tècnica de materials encofrats sembla haver estat portada a la península pels conqueridors àrabs i berbers: les obres amb terra anteriors no poden ser considerades obra de tàpia, sinó obra de terra en qualsevol altra expressió.

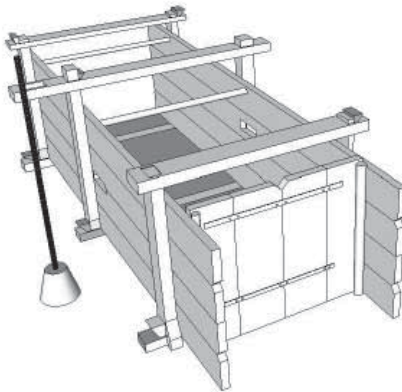
La tapiera es basa normalment en els materials dels voltants, i són aquests, sovint, més que la funcionalitat de la construcció, els que condicionen la classe o la qualitat de la tàpia. La diversitat de materials, i la diversitat de la qualitat, són les raons dels diferents aspectes que presenten les restes conservades als castells andalusins valencians. És la

combinació de materials la que, al cap i a la fi, dictarà la resistència de l'obra acabada i, més que la combinació, la quantitat d'un o altre en la mescla. Vista d'eixa manera, pot semblar una tècnica feble, però la realitat és que una tàpia pot aportar resultats excel·lents, tant que encara a l'actualitat s'empra en molts països per a bastir els habitatges, com a Veneçuela o Colòmbia².

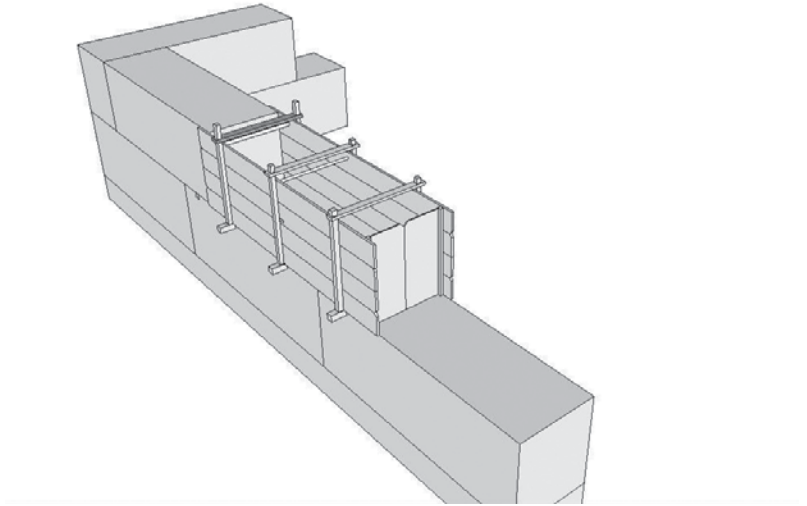
Una tapiera vista en secció d'un caixó muntat sobre una tapiada inferior, amb tots els elements (elaboració pròpia)

Per a realitzar la tàpia, el primer pas segueix consistint a bastir una caixonera de fusta o *lh*, amb forma de calaix rectangular d'entre tres i sis taulons, el conjunt del qual s'anomena *tapiera*, tancat per davant amb un *captauló* o *frontera* i obert per la part superior i per la part en què s'ha d'entestar la tapiada ja bastida. Encara que generalitzar podria portar-nos a errors d'interpretació, es podria dir que les caixoneres mesurarien entre dos i tres metres de llarg per entre 70 i 120 centímetres d'alçada; quant a l'amplària, és variable, car depèn de les necessitats de la construcció, la qual, en cas d'assolir bastant alçada, sol ser més gruixuda a la base per a anar estretint-se cap amunt.

Vista d'una tapiera muntada (elaboració pròpia).

² Tant és així que, fins i tot, el govern colom-bià, mitjançant l'Asociación Colombiana de Ingeniería Sísmica, edità un manual de construcció per reforçar els habitatges de tàpia en cas de terratrèmol, ja que és una modalitat constructiva d'habitatges molt emprat (*Manual para la rehabilitación de viviendas construidas en adobe y tapia pisada*. Asociación Colombiana de Ingeniería Sísmica, 2005).

Vista d'una tapiera entestada amb unes altres tàpies ja finalitzades (elaboració pròpia).

Resulta interessant comprovar la diferència de mesures existents per a l'amplària de les tàpies: solen trobar-se entre els 42 i els 47 centímetres, dos tipus de colze geomètric que, respectivament, descriuen Ibn Luy n i al-Yayyab (el colze *ma'muni* i el colze negre), encara que podem trobar unes altres classes de colze de 56 cm, de 57 cm i, fins i tot, de 74 cm, anomenat aquest últim colze major morisc (LÓPEZ ELUM, 2002).

Podem dividir la tècnica de la tapiera en diverses modalitats constructives: la tàpia de terra –amb el subtipus de tàpia de terra crostada; la tàpia de pedra i, finalment, tàpies mixtes –amb els subtipus de tàpia mixta de rajola i tàpia mixta de pedra. Anem a veure-les:

3.1.1. Tàpia de terra

La de millor qualitat és aquella que es prepara amb terra seleccionada especialment i tractada –garbellada, airejada i exposada al sol; si és possible, argila impermeable que suporti la humitat. No obstant això, el més comú és trobar-nos amb tàpies preparades amb terra del lloc, pràcticament sense preparar, i que sol presentar intrusions de grava o matèries orgàniques que no s'han descompost, i que no són sempre intencionals. La preparació és senzilla: s'anava dipositant la terra humida dins la tapiera per capes d'entre 4 i 8 centímetres, les quals eren compactades amb els maçons abans de col·locar una altra tongada. En el cas del subtipus de tàpia de terra i calç, entre tapiada i tapiada de terra es col·locava una capa de calç, a les juntes o entre tongades de material, amb l'objectiu de reforçar-les. La tàpia de terra amb crosta necessitava, per contra, una quantitat de calç més gran, ja que primer

es recobrien els taulons de la tapiera amb una capa de morter de calç de gruix variable, d'alçada igual a cada tongada de material, el qual un cop maçonat permetia la introducció d'una nova capa de morter i una nova tongada d'argila. Aquestes tàpies poden, de vegades, aparèixer com a tàpia de morter. Ara bé, creiem, no obstant això, més adient la denominació de tàpia de terra, i concretar el subtípus, ja que la tàpia de morter és una tàpia mixta que requereix una preparació distinta –ni tan sols caldria aplicar-la a les obres de morter per als fonaments i parts de sòcol, ja que no es tracta d'una veritable obra de tàpia.

El problema de conservació d'aquestes tàpies és greu: la tàpia de terra simple no és gaire comuna a les nostres terres, entre uns altres factors pel fet que la pluja la fa desaparèixer des del moment en què es descurga; les altres tàpies de terra són més comunes, sobretot la de terra crostada, que té un temps de vida més llarg. No obstant això, en el moment en què es deteriora la crosta, l'ànima de la tàpia està condemnada: la pluja la desfà i les plantes hi troben un mitjà més on reproduir-se ja que, al cap i a la fi, és terra, i les arrels fan esclatar el mur.

3.1.2. Tàpia de pedra

Lligada amb morter, normalment de calç. Trobem dos subtípus: la tàpia de pedra enllestida sense ordre i la tàpia de pedra ordenada, amb les cares més planes entestades contra els taulons de la tapiera. Totes dues poden aparèixer crostades o sense crostar, i la crosta pot ser intencional o producte del maçonat: podem trobar-nos que en el moment de la construcció es col·loca una capa de morter sobre la tapiera, o que, en maçonar el material, la pedra i el morter amb què es lliga, el morter surta cap als laterals per la pressió i acabe entre les pedres i els taulons i cree una crosta. El cas de la tàpia de pedra ordenada pot portar-nos a confondre l'obra amb una fàbrica de maçoneria ordenada lligada – però hi ha elements que les diferencien com, per exemple, l'existència d'agullals o la posició de les cara de la pedra respecte al plom del mur. De nou, la construcció dins la tapiera es fa per capes.

3.1.3. Tàpies mixtes

Pel que fa a les obres mixtes, ens trobem amb la tàpia mixta de rajola i la tàpia mixta de pedra: la tàpia mixta de rajola és aquella obra de tàpia de terra de qualsevol tipus que inclou en l'ànima filades més grans o més menudes, de rajola o pedra intercalades entre els vessats de material. En el cas de les rajoles, es col·loquen normalment guarnides de llarg contra els taulons, és a dir, ficades amb la testa paral·lela al plom del mur. La més comuna d'aquestes tàpies mixtes de rajola al País Valencià és la denominada *tàpia valenciana*. La tàpia mixta de pedra és molt semblant a la tàpia de pedra, però la diferència és que, normalment, en aquesta modalitat la pedra no es lliga, sinó que es col·loca sobre el llit de morter

i es recobreix amb un altre llit de morter, el morter sobrant de la línia superior farceix els buits. El més comú és que no vaja crostada, i que s'estalvie de vegades material posant les pedres en posició obliqua, per la qual cosa sovint se l'anomena fàbrica d'*opus spicatum*, terme que no és exacte, ja que no es feia amb la intencionalitat decorativa que aquest tipus de construcció tenia en el món romà, sinó amb l'ànim d'estalviar material constructiu.

conservació més bona que les tàpies simples. Dins d'aquestes tàpies més fortes, tenen una durada més llarga les que estan crostades, pel fet que la crosta protegeix el material que forma l'ànima del mur de les inclemències del temps. El percentatge més gran de tàpia que veurem en peu encara a l'actualitat als castells del País Valencià és representat per les obres mixtes i de pedra. Però no només els materials intervenen en la major o menor consistència de l'obra acabada davant el pas del temps: l'ideal era començar i acabar una tapiada en el mateix dia, amb la finalitat d'evitar que la construcció presentara distintes consistències en el mateix cos, o que la pluja i la humitat nocturna l'afectaren.

3.2. La construcció amb maçoneria

La maçoneria –de pedra– és l'altra tècnica principal amb què es basteixen els castells andalusins: consisteix en l'aixecament de paraments amb carreus i pedra en sec o, més normalment en la construcció de les fortaleses, lligades amb morter; i s'ompli amb grava o pedra petita els buits que puguen quedar. Podem distingir diversos tipus de maçoneria: la maçoneria en sec –emprada generalment per a construir els bancals; la maçoneria lligada; l'obra de maçoneria regular –carreus treballats de grandària petita– i l'obra de maçoneria irregular, que es pot dividir en maçoneria a filades regulars –encara que irregulars, totes les pedres segueixen més o menys filades lineals– i maçoneria totalment irregular –no es distingeixen filades.

La maçoneria és una tècnica que presenta una bona conservació al llarg del temps, molt més que la tapiera. De totes maneres, el major problema dels paraments construïts d'aquesta manera és el del reaprofitament de materials: un cop abandonats els castells, és bastant comú que els habitants dels voltants empren les pedres amb què han estat bastits els murs i els desmunten per a aprofitar-les en les construccions pròpies. És més comú del que es pensa trobar pedres del mateix mòdul i característiques que les dels murs dels castells en, per exemple, els abancalaments recents –segles XIX i XX– quan les fortaleses es convertiren en camps de conreu. Manquen encara treballs que vagen per aquesta línia, però de segur que els resultats serien molt interessants. Aquest reaprofitament també el pateixen en menor mesura les tàpies de pedra i mixtes de pedra, si han estat bastides amb pedra de mòdul gran i l'estat de conservació dolent fa senzill el reaprofitament.

Però és més comú el desmuntatge de murs de maçoneria que no de paraments de tàpia –sens dubte moltes torres d'alqueria s'han conservat pel fet que no es va poder reaprofitar la tàpia, com ocorregué amb la torre d'Almudaina, per exemple.

4. La conservació dels *hus n* valencians

Així doncs, el major problema que en l'actualitat presenten els castells de tradició andalusina és el de la conservació pels dos factors que acabem de veure: el principal, derivat de les tècniques de construcció, que no han suportat en la majoria dels casos el pas dels segles; el segon, i derivat, ha estat el del reaprofitament dels materials per a la construcció d'habitatges i, sobretot, bancals a partir de l'abandonament de les fortaleses. En la majoria dels casos, l'estat actual pot qualificar-se de ruïna, si no és que han desaparegut pràcticament per complet –com en el cas de Benicadell, al Comtat. Però els factors, més o menys actuals, dels materials emprats i la rapinya no són els únics que han contribuït a l'estat lamentable dels *hus n* andalusins, sinó que aquesta imatge s'explica per processos més antics, que classificarem de la manera següent:

—l'abandonament, total o parcial, abans de la conquesta feudal del segle XIII: la pèrdua d'importància d'alguns castells en una societat cada cop més urbanitzada, o l'abandonament d'enclavaments perillosos, massa exposats o ja inservibles en canviar els equilibris de poders, molt comú durant la descomposició almohade i les últimes taifes.

—la destrucció intencionada durant la conquesta feudal del segle XIII: abans que serviren com a refugi per als enemics, alguns tinents escolliren destruir-los abans d'abandonar-los. Algunes destruccions es portaren a terme durant els anys caòtics anteriors immediatament a la conquesta, uns altres durant aquesta. Un castell és senzill d'inutilitzar, ja que només cal tombar tots els merlets de les muralles, obrir una bretxa en algun punt de la muralla i emplenar l'aljub amb els enderrocs

—la destrucció no intencionada abans de la conquesta feudal del segle XIII: la descomposició política del Xarq al-Andalus a finals del segle XII i començaments del XIII en molts casos privà els castells del manteniment necessari, la qual cosa provocà el deteriorament o l'agreuja, malgrat trobar-se encara ocupats.

—l'abandonament o destrucció a partir de la conquesta feudal del segle XIII: l'abandonament, en alguns casos, fou immediat, però en uns altres els complexos castrals van sofrir una agonia lenta, de vegades prolongada durant segles –com el cas de Bairén. L'abandonament podia acompanyar-se, després de la conquesta, de la destrucció parcial de la fortalesa: davant la perspectiva de compartir el territori amb una població mudèjar que sobrepassava en nombre la nouvinguda i la manca de colons en els moments inicials de la colonització aquesta decisió evitava riscos. Moltes vegades, la destrucció era producte de

l'estat lamentable de la fortalesa, sobretot al segle XIV (LÓPEZ ELUM, 2002: 85): la manca de diners tant del rei com dels nous tinents, i el desviament de la *sukhra* o contribució cap a unes altres tasques destinades a una recepció més gran de les rendes per als dominadors, provocaren la desfeta de bona part dels castells del regne. També hi hagué ordres directes per a enderrocar castells, tant per part dels nous posseïdors com del rei, i peticions d'aquest tipus que no s'arribaren a complir³

—l'acció natural: en conjunció amb els materials emprats, sobretot els d'aquelles tàpies amb més volum de terra en l'ànima, porta a la destrucció dels paraments de les fortificacions. La pluja fa malbé l'obra de terra, però també els canvis de temperatura, que provoquen efectes de dilatació i contracció continuats, i l'efecte de l'oxigen, un cop caiguda o clivellada la crosta, que permet la reproducció de plantes les arrels de les quals s'endinsen en l'ànima del mur. Però no només açò: alguns dels castells d'aspecte més lamentable es troben en eixe estat a causa dels terratrèmols, no molt freqüents però presents, al cap i a la fi, a les nostres terres. Castells com el de Bairén, Santa Anna –Oliva– o Montesa els han sofrit, i testimoni d'açò són els grans blocs de tàpia que, fragmentats d'una manera molt típica, es troben al peu dels murs als quals pertanyien.

Veem com l'estat dels castells valencians no és producte només dels últims dos segles, ni tan sols de les últimes dècades del segle XX. En aquests últims temps, però, han patit cops molt forts: molts no només han estat desmantellats quan ha estat necessària matèria primera per a la construcció, sinó que dos processos molt generalitzats als segles XIX i XX han contribuït també a l'estat en què avui els veem. Ens estem referint a la rompuda de la terra dels recintes castrals i a l'ús dels vessants com a pedreres.

Tenim ben a prop dos casos paradigmàtics: el que hem volgut tractar ací en concret, el castell de Bairén, i la fortalesa urbana de la ciutat de Dénia, encara que no són els únics exemples, és clar. Passada la segona meitat del segle XIX, el terreny ocupat per totes dues fortaleses fou posat en conreu per particulars, les terres rompudes per als conreus de secà i produccions que, com en el cas de Dénia, obligaren a aportar una quantitat gran de terra i remoure'n molta més per poder plantar les vinyes, de la mateixa manera com ocorregué en el castell de Planes, terraplenat per a permetre la plantació d'oliveres. D'una altra banda, el dinamisme urbà tan gran de finals del segle XIX requeria de quantitats grans de pedra que s'aconseguia dels llocs més propers: la pedrera del castell de Dénia és encara avui característica d'una de les cares d'aquesta muntanya, mentre que les pedreres properes a Bairén, i la de la mateixa muntanyola, que serviren de focus de matèries primeres per a la construcció del port de la ciutat els últims decennis del segle XIX, deixaren marcat el territori per a sempre.

³ Com a exemple, Ber-tomeu Matoses, alcaid de Bairén, en els primers anys del segle XIV, demana al batle del Regne permís per a destruir el castell a causa de la proximitat de la marjal (Casa d'Oficis Castell de Bairén, 1996: 43).

5. El cas exemplar de Bairén

Per la llarga trajectòria, la fortalesa de Bairén és un dels complexos castrals que compta amb quasi tots els factors que hem descrit i que han fet el que avui podem observar. L'estat lamentable de conservació que presenta ens hauria de fer reflexionar, no només als saforencs, sobre una part ben important del nostre patrimoni.

Bairén pertany a una tercera categoria de fortaleses andalusines, aquelles que consten d'alcassaba, albacar –o presumpte albacar–⁴ i nucli d'hàbitat –vila, segons els primers estudis al voltant del tema principalment per André Bazzana i Pierre Guichard– amb funcions militars, administratives i fiscals –la seu de l'*amil*–, residencials i de refugi. Aquesta complexitat fa difícil, alhora, la conservació en l'actualitat, perquè necessitaria d'una intervenció costosa que actuàs a les tres parts del conjunt, les quals presenten problemes de degradació que s'han de tractar per separat –fins i tot element per element– i no de manera conjunta:

—l'alcassaba, part alta del castell, amb els fortins i les cel·lòquies, ha estat la que més s'ha transformat al llarg del temps, tant ja en època andalusina com després de la conquesta si el castell continuà en funcionament. Hem apuntat al principi l'origen probable de la fortalesa de Bairén ja al segle X, per la qual cosa la trajectòria fins a la conquesta feudal del segle XIII és llarga i complicada. Encara no compremem la multitud de refaccions que es degueren portar a terme des del segle X, en què es funda la fortificació sobre, potser, algun tipus de fortificació o assentament previ; igualment confús sembla l'esdevenir del castell a partir de la conquesta feudal del segle XIII fins, almenys, el segle XV. No obstant això, aquest no és un problema exclusiu de Bairén: tots els castells que es conservaren, de millor o pitjor manera, després de l'ocupació feudal han patit remodelacions contínues que n'han alterat la planta original, i la manca d'excavacions no ajuda a plantejar hipòtesis de restitució fiables; ens hem de fer la idea que els castells que veiem en l'actualitat són producte dels segles de dominació cristiana, que transformaren els espais castrals d'acord amb unes altres necessitats provinents del nou sistema feudal importat del nord, i que molt poc tenia a veure amb el fins aleshores existent al Xarq al-Andalus. Així doncs, no podem assegurar que l'accés a l'alcassaba de Bairén en època andalusina fos el mateix que l'actual, ni que tots els accessos als castells no siguin els mateixos que els preexistents abans de l'ocupació. Davant un projecte de rehabilitació i de posada en valor, doncs, ens hauríem de preguntar, quina part volem preservar i mostrar? Les estructures que s'aprecien a l'alcassaba de Bairén són cristianes, i algunes de planta andalusina, és a dir, cristianes construïdes sobre elements andalusins preexistents: l'aljub és anterior a l'ocupació i presenta un bon estat de conservació, llevat de la desapareguda volta de cobriment feta de rajola; no es pot dir el mateix de l'ermita de Sant Joan ni de la torre rectangular, que en poc més de setanta o vuitanta anys han desaparegut quasi per complet: són construccions

⁴ És ben interessant el plantejament de Mikel de Epalza al voltant dels albacars dels castells andalusins (EPALZA, 1984).

bastides amb tàpia de pedra que, en bona part de la superfície, han perdut la crosta que les cobria, i que presenten una ànima força descarnada, fins el punt que alguns punts dels paraments poden arribar a confondre's amb una obra de maçoneria irregular; el llenç de murada oest presenta un estat de conservació acceptable, malgrat conservar només poc més de la meitat de l'alçada original: uns pocs fragments de bastant grandària al terra ens indiquen l'efecte d'algun terratrèmol; tant la torre circular com les torres semicirculars de la banda sud i els fragments de muralla associats presenten els mateixos problemes que l'ermita i la torre quadrada, i a dures penes pot reconèixer-se una tècnica constructiva unitària en les restes, malgrat haver-se aturat el procés de degradació amb intervencions més o menys afortunades.

Vista aèria de l'alcaçsaba de Bairén (www.goolzoom.com)

—l'albacar és la segona àrea més extensa del conjunt, i l'única buida aparentment de tota construcció, llevat de l'anomenada torre albarrana, de la qual només pot observar-se el nucli: es tracta d'una torre de planta circular bastida, en principi, amb maçoneria de filades regulars, força descarnada, que no conserva ni el diàmetre ni l'alçada originals. L'aportació de terra i l'enderroc dels murs de tanca, natural o intencionada, ha deixat les muralles de l'albacar a l'alçada de circulació, de manera que es fa difícil observar-les: aquestes murades, almenys per la banda occidental, es trobaven completament torrejades, i alguna de les torres encara és observable a la quasi inaccessible zona nord, els problemes de conservació de la qual són ben visibles. Ens hi trobem amb diversos paraments de tàpia de pedra amb una alçada escassa i un estat de deteriorament molt avançat actualment a causa de l'exposició a les inclemències meteorològiques, que estan desfent les ànimes de morter dels murs. L'abandonament d'aquests recintes a pràcticament tots els castells, ja des de la conquesta feudal del segle XIII, els ha fet malbé, emprats com a zones de reaprofitament de materials, de pastura,

de conreu o erms on la vegetació creix sense control, amb l'efecte de les arrels de plantes i arbres que hem comentat abans sobre les estructures. El mal estat dels albacars, o suposats albacars, en tots els castells del País Valencià és una constant, donat l'abandonament total en fracassar les polítiques reials de Jaume I i Jaume II, principalment, de traslladar població a aquests recintes incòmodes i d'accés difícil. Crida l'atenció el fet que a l'albaca de Bairén no aparega cap aljub, la qual cosa fa suposar dos fets: que es trobe completament reblit i encara ocult, o que la planta d'aquest espai i del superior haja canviat de manera radical a partir de l'ocupació del castell i que l'absència es trobe en relació amb l'abandonament primerenc de l'albaca. És un fet que hem de tenir ben en compte: oblidar-nos de la immobilitat de les plantes de les fortaleses de tradició andalusina.

—el recinte oriental— o vila, com apareix tradicionalment— és el més oblidat dels tres que conformen la fortalesa de Bairén, i el més extens. Ocupa els vessants oriental i nord-oriental de la muntanyola, entre 6 i 10 hectàrees d'extensió, i es troba avui envaït per la vegetació, que oculta quasi qualsevol rastre excepte uns pocs murs d'estructures que podrien ser els habitatges dels antics pobladors de Bairén; però per confirmar o desmentir aquesta hipòtesi caldrà una campanya intensa d'excavació que aporte més informació que la que tenim. Aquest àmbit no és únic a Bairén, sinó que podem trobar-lo en uns altres castells com, per exemple, el d'Alfàndec, en què tampoc no ha estat mai estudiat, i a Uixó, que fou excavat per l'arqueòleg André Bazzana (BAZZANA, 1996 i 1999): malgrat les diferents interpretacions que puguen sorgir per a cadascun, el que tenen en comú és l'estat de conservació lamentable.

Veiem, doncs, certes semblances en els punts més deteriorats de les fortaleses valencianes de tradició andalusina: les alcassabes solen haver perdut les plantes originals i els edificis han sofrit amb intensitat gran el desmantellament o la manca de cura quan els recintes es convertiren en camps de conreu; els albacars pateixen els efectes dels abandonaments primerencs, de les funcions posteriors, si en tingueren, i, de nou, de l'aportació o remoció de terra per al conreu. Quan hi ha llocs d'habitatge relacionats directament amb la fortalesa o castell, solen presentar les condicions de conservació més dolentes, normalment per la menor qualitat de les construccions respecte de les de defensa, pels reaprofitaments puntuals de material i, sobretot, pels processos d'abancament portats a terme per posar en conreu els vessants. En aquest sentit, Bairén sembla un llibre obert on llegir, encara de manera bastant fragmentària, aquests problemes tan greus.

6. A manera de conclusió

Els *hus n* valencians segueixen uns paràmetres constructius que en bona mesura es repeteixen a la pràctica totalitat dels castells que omplim la geografia de l'antic Regne de València: la construcció seguint

la tècnica de la tapiera i de la maçoneria en la majoria dels casos, bàsiques a l'hora d'aixecar o remodelar aquestes construccions. L'estat de conservació lamentable el presenten tots independentment de les parts en què es dividisquen o les funcions amb què comptaren: els murs han caigut, les dependències han desaparegut, la vegetació ho ha envaït tot i, en alguns casos, han estat oblidats per complet; els materials de construcció han estat reaprofitats, la terra reomplida i remoguda per a conrear als segles XIX i XX i les edificacions deixades perdre al llarg dels segles sense que ningú no es preocupàs de fer-hi res. Vivim des de ja fa anys una època de bones intencions, però el cas és que el salvament dels castells requereix inversions grans que no sempre són possibles, o volgudes, per les administracions.

El que resulta indubtable és que els *hus n* són una part molt àmplia del patrimoni valencià, encara que a penes reconeguda per la majoritària situació extraurbana i el costós de la recuperació i posada en valor. Les intervencions arqueològiques tampoc no abunden en aquests edificis, per la tradició escassa que ha tingut l'arqueologia medieval fins fa poc, malgrat que en molts casos és l'única font que tenim per al coneixement d'aquella informació que la documentació no ens aporta. La situació dels castells valencians de tradició andalusina és greu, i encara que és impossible pretendre recuperar-los tots, el deteriorament imparable repercuteix negativament en l'estudi tant d'aquestes fortificacions com del coneixement dels anys anteriors a la conquesta de Jaume I. Els castells valencians representen una font d'informació valuosa que se'ns desfà davant els ulls.

7. Bibliografia

- AL-IDRISI (1989). *Los castillos de al-Andalus en el siglo XII* (edició de JASSIM ABID MIRAL), Madrid, CSIC, Instituto de Filología.
- Asociación Colombiana de Ingeniería Sísmica (2005). *Manual para la rehabilitación de viviendas construidas en adobe y tapia pisada*.
- Bazzana, A. (1980). "El món islàmic". *El Llibre de la Safor*. Sueca, pp. 249-256.
- (1996). "Un hisn valenciano: *Shun* (Uixó)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, pp. 455-475.
- (1999). "Un hisn valenciano: *Shun* (Uixó) II". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20, pp. 317-344.
- (2002). "Morfología y papel de los castillos musulmanes (siglos X-XIII): la Ribera y otros ejemplos". *Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer* (Furió, Antoni i Aparisi, Josep -ed.), Universitat de València. València, pp. 19-50.
- ; GUICHARD, P. (1984). "Les sites castraux de la région valencienne au Moyen Age". *Castelli, Storia e Archeologia* (a cura di Comba, Rinaldo e Settia, Aldo), Torino, pp. 39-52.

- ; GUICHARD, P. (1986). "Estructures de poblament i organització de l'espai". *Ullal*, 11, pp. 40-50.
- ; CRÉSSIER, P. i Guichard, P. (1988). *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie des husun du sud-est de l'Espagne*, Madrid, Publicaciones de la Casa de Velázquez. Série Archéologie XI,
- CANET FERRER, I. (1996). *Memòria documental i bibliografia sobre el castell de Bairén*. Original mecanografiat. Gandia.
- Casa d'Oficis Castell de Bairén (1996). *Bairén i els castells de la Safor*.
- EPALZA FERRER, M. (1984). "Funciones ganaderas de los albares en las fortalezas musulmanas". *Sharq al-Andalus. Estudios mudéjares y moriscos*, 1, pp. 47-53.
- FONT I MEZQUITA, F. i Hidalgo i Chulio, Pere (1991). *El tapiat, una tècnica constructiva mil·lenària*. Castelló.
- FONTAVELLA, V. (1952). *La huerta de Gandia*. Madrid, Instituto Juan Sebastián Elcano de Geografía.
- LÓPEZ ELUM, P. (2002). *Los castillos valencianos en la Edad Media (materiales y técnicas constructivas)*, 2 vol. Biblioteca Valenciana. Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura i Educació.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1947). *La España del Cid*. Madrid, Espasa-Calpe.
- TORRÓ, J. (1988-89). "El problema del hábitat fortificado en el sur del reino de Valencia después de la segunda revuelta mudéjar". *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, 7, pp. 53-82.
- (2001). *El naixement d'una colònia: dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. València, PUV.
- ; IVARS, J. (1990). "La vivienda rural mudéjar y morisca en el sur del País Valenciano". *La casa hispano-musulmana: aportaciones a la arqueología*, pp.73-98.

